

KRZYSZTOF KONIEWICZ <https://orcid.org/0000-0002-9016-8135>

Muzeum Farmacji Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Medicum

Zastosowanie i właściwości lecznicze korzenia kosaćca fiołkowego w historii medycyny i farmacji

ABSTRACT

*The application and medicinal properties of the root of *Iris florentina* in the history of medicine and pharmacy*

Iris florentina also referred to as the white iris is an old name for *Iris germanica*. The plant's root called orris root was used for medicinal and cosmetic purposes. As early as in antiquity it was applied to treat stomach illnesses and irritation as well as, above all, stomatitis and a sore throat. Orris root was also used as a remedy for the respiratory tract infections, skin ulcers and kidney stones due to its powerful diuretic effect. Apart from its anti-inflammatory and antiseptic properties, it had a very pleasant aroma, which is why it became an ingredient of perfumed products, such as scented soaps, as well tooth powders, which also had cleansing and medicinal properties. The research aim of this article is a thorough analysis of cosmetic and medicinal use of the root of *Iris florentina* from antiquity till the 19th century, moreover, the answer to the question: has its use changed over the centuries? For this purpose the authors used, among others, 19th – century apothecaries' manuals stored in the library of the Museum of Pharmacy Jagiellonian University Medical College. The study showed that in the history of medicine and pharmacy, orris root was particularly used as an ingredient in dental products.

Keywords: white iris, history of pharmacy, history of medicine, natural medicine, 19th century

Słowa kluczowe: kosaciec fiołkowy, historia farmacji, historia medycyny, medycyna naturalna, XIX wiek

Kosaciec fiołkowy, zwany także florenckim (*Iris florentina* L.)¹, to dawna nazwa kosaćca bródkowego (*Iris germanica* L. var. *florentina* Dykes) z rodziny kosaćcowatych (*Iridaceae*)². Ojczyzną kosaćca florenckiego³ była południowa Europa, basen Morza Śródziemnego, gdzie powszechnie uprawiano go jako znaną roślinę ozdobną. Omawiana roślina ma następującą budowę – kielich okrywają trzy białe płatki skierowane na zewnątrz, a inne łączą się, tworząc okazały wierzchołek kwiatu (il. 1). Wewnątrz kwiatu występują trzy pręciki mające nitki szerokie, płaskie, a długie pylniki dorównują już prawie wysokości nitkom. Nasada pręcików ma kształt widełkowaty, owe pręciki otwierają się dwiema podłużnymi bruzdami, które wypełnia znaczna ilość ziarenek pyłku. Słupek ma zawiązek dolny opatrzone wierzchołkowato szyjką, kończy się trzema szerokimi, płatkowatymi znamionami. Owoc występuje jako podłużna, graniasta torebka, a znajdujące się wewnątrz ziarna są bardzo liczne, poziome, również płaskie zawierające prosty zarodek. Do celów medycznych wykorzystywano kłącze tej rośliny (łac. *Radix iridis florentinae* lub *Rhizoma iridis*)⁴.

Należy zwrócić uwagę na definicję botaniczną dotyczącą surowca leczniczego. Uniwersalne pojęcie *radix* oznaczające „korzeń” określało jeszcze na przełomie XVII i XVIII wieku każdy organ podziemny rośliny. Następnie rozpoczął się okres wprowadzania oraz precyzowania określeń morfologicznych do nazw surowców leczniczych, począwszy od potocznie używanego sformułowania *radix* powstały: *bulbus* (cebula), *rhizoma* (kłącze), *stolo* (rozłóg), *tuber* (bulwa), *bulbotuber* (cebulobulwa) czy *tuberoradix* (bulwa korzeniowa). Dlatego też m.in. według przytoczonego dzieła *Lexicon Synonymorum Pharmaceuticorum* łacińskie hasło *Radix iridis florentinae* lub *Rhizoma iridis* przetłumaczono wyłącznie jako korzeń tej rośliny. Wspomniane pojęcia morfologiczne upowszechniały się do połowy XX stulecia⁵. Jednakże warto zaznaczyć, iż dzisiejsza literatura dotycząca ziołolecznictwa i medycyny naturalnej podkreśla równorzędne bądź nader podobne zastosowanie lecznicze surowców, jakimi są korzenie, jak również kłącza roślin⁶.

¹ „Kosaciec słowieński, tęczą, a także korzeniem fiołkowym zwany – roślina wieloletnia, rośnie dziko w północnych Włoszech, pielęgnowany na polach Toskanii, szczególnie zaś w okolicach Florencji, a także i we Francji”. *Vide* J. Trapp, *Farmakognozya*, t. 1: *Farmakognozya Królestwa Roślinnego*, Warszawa 1869, s. 115.

² J.H. Wiersema, B. León, *World economic plants: A standard reference*, 2nd, New York 2013, s. 370.

³ „*Radix iridis florentinae* / *Rhizoma iridis* – korzeń kosaćca fiołkowego, korzeń fiołkowy, korzeń kosaćca słowieńskiego, *Iris florentina* L.”. L. Wiorogórski, G. Zajączkowski, *Lexicon Synonymorum Pharmaceuticorum In Linguis: latina, germanica, gallica, anglica, polonica et rossica in quo de 7000 medicamentis is res agitur*, Warszawa 1892–1918, nr 5434, s. 1041.

⁴ „Kłącze kosaćca florenckiego (*Iris florentina* L.) pierwsze miejsce zajmuje między gatunkami lekarskimi tej rodziny; w stanie świeżym jest gwałtownie laksujące, ususzone działa łagodniej na błony śluzowe płuc i trzewiów brzusznych, wchodzi do wielu preparatów farmaceutycznych, a dla przyjemnej fijołkowej woni używa się do pachnidła, pod nazwą korzenia fijołkowego, robią z niego także małe kulki, zwane grochem kosaćcowym (*pois d'Iris*), używane w chirurgii do zatamowania ropień w aperturach i kauteryzacyjach”. *Vide* L. Figuier, *Historija roślin, dzieło ozdobione 415 wizerunkami z natury wykonanemi*, Warszawa 1871, t. 2, s. 65.

⁵ Więcej na temat wprowadzania terminologii botanicznej do nauk farmaceutycznych *vide* J. Drobniak, *Historia botaniki farmaceutycznej*, Warszawa 2021, s. 217–219.

⁶ T. Easley, S. Horne, *The modern herbal dispensatory, a medicine – making guide*, Berkeley 2016, s. 40.

II. 1. Rycina przedstawiająca kosaćca florenckiego z książki Edwarda Winklera *Flora lekarska, czyli opisanie cech rodzajowych i gatunkowych wszystkich roślin w medycynie używanych*, Warszawa 1852, s. 257. Fot. K. Koniewicz

Kłącze⁷ florenckiego kosaćca jest nieco spłaszczone, na zewnątrz jasnoszare, wewnątrz białe, niezasuszone ma bardzo ostry zapach, smak gorzki, cierpki i ostry. Zasuszone kłącze przedstawia się jako bulwiaste, spłaszczone, białe korzonki, mające przeważnie jeden centymetr długości, kilkadziesiąt milimetrów szerokości oraz kilka milimetrów grubości. Dawniej kupcy handlowali dwoma rodzajami korzenia fiołkowego: pochodzącego z Lyonu (łac. *Rhizoma Iridis Liburnicae*), a także z Werony, którego nazwana brzmiała – dalmacki korzeń fiołkowy (łac. *Rhizoma Iridis Veronensis s. Dalmaticae*)⁸.

Kosaciec był rośliną ozdobną cenioną przez starożytnych Egipcjan, którzy często hodowali kosaćca w przyświątynnych ogrodach, pośród wielu innych kwiatów, m.in. z liliami⁹. Do celów leczniczych, zarówno kosmetycznych wykorzystywano jedynie zmielony korzeń fiołkowy. Pliniusz Starszy¹⁰ pisał m.in. na temat właściwości aromatycznych korzenia danej rośliny w *Historii naturalnej*¹¹, ponadto Dioskorides¹² mówił o właściwościach łagodzących podrażnienia żołądka oraz moczopędnych korzenia fiołkowego (należało spożywać korzeń wymieszany z winem). Dodatek wody lub miodu ze sproszkowanym korzeniem działał zbawiennie na zakażenia gardła, także inne dolegliwości całego

⁷ „Łodyga (*caulis*) – część osiowa rośliny, wznosząca się nad ziemię i dźwigająca gałęzie, liście i kwiaty. Cechą różniącą ją od korzeni są oczka, czyli węzły życia (*nodi vitales*), ułożone w porządku prawidłowym, z których wyrastają liście i wypustki, odstępy między węzłami nazywają się międzywęzła [...]. Niekiedy łodyga rozwija się pod ziemią, wegetując tylko częścią przednią, podczas gdy część tylna niszczy się zwolna, skutkiem wieku, łodyga taka zowie się kłębem, kłączem lub korzeniakiem (*rhizoma*)”. S. Orgelbrand, *Encyklopedia powszechna*, Warszawa 1901, t. 9, s. 475.

⁸ J. Trapp, *op. cit.*, s. 116.

⁹ Więcej na temat gatunków kwiatów w ogrodach starożytnego Egiptu *vide* L. Manniche, *An ancient Egyptian herbal*, Cairo 2006, s. 7–21.

¹⁰ „Pliniusz (Caius Plinius Secundus) – zwany także Maior (Starszy), urodzony w 23 roku w Novum Comum, zginął w 79 roku podczas wybuchu Wezuwiusza. W młodości brał udział w wyprawach wojennych do Germanii, był namiestnikiem prowincji Hiszpanii (67 rok), w 79 roku stał na czele eskadry floty pod Mizenum, podczas wybuchu Wezuwiusza podążył z nią do zagrożonych miejscowości Kampanii, by nieść pomoc poszkodowanym i zapoznać się z bliska ze skutkami niezwyklego zjawiska przyrody, w tych okolicznościach znalazł śmierć. Pliniusz był wielkim erudytą. Pisał dzieła z zakresu retoryki, wojskowości, dzieła historyczne (niezachowane), w swoich badaniach i pracach naukowych wyróżniał się niezwykłą pracowitością, czego dowodem jest (jedyne, jakie się zachowało) jego dzieło o charakterze encyklopedycznym «*Historia Naturalis*» (*Historia naturalna*) w 37 księgach. Pliniusz sam podaje, że korzystał z 327 pisarzy greckich i 146 pisarzy łacińskich, przestudiował ponad 2000 tomów. W dziele swym zgromadził mnóstwo cennych wiadomości z dziedziny astronomii, fizyki, geografii, antropologii, zoologii i botaniki, medycyny i mineralogii, pozwalających nam poznać ówczesny stan badań”. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, Warszawa 1990, s. 598.

¹¹ „In the iris, it is the root, only that is held in esteem, it being extensively employed in perfumery and medicine”. *Vide* Pliny the Elder, *The natural history of Pliny*, vol. 4, transl. by J. Bostock, H.G. Bohn, London 1856, s. 324.

¹² „Dioskorides (Pedanius Dioskorides) – lekarz grecki z Cylicji, żyjący za Nerona, autor 5 ksiąg pt. «*Peri Hyles Jatrikes*» (o materii lekarskiej). Dodane do tego dzieła 2 księgi pt. «*Aleksifarmaka*» (odtrutki) i «*Theriaka*» (driakwie) są prawdopodobnie dziełem młodszego Dioskoridesa z Aleksandrii”. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, s. 196.

przełyku¹³. Galen¹⁴ polecał rzczonej korzeń do leczenia zranień i owrzodzeń¹⁵, przede wszystkim jako środek łagodzący stany zapalne dziąseł oraz zwalczający nieprzyjemny oddech. Wewnętrznie spożywano zmielony korzeń, aby usunąć liczne robaki, głównie tasieńce, ponadto aby oczyścić dokładnie organizm¹⁶.

Według arabskiego lekarza Awicenny¹⁷ korzeń fiołkowy był składnikiem preparatu leczącego stany zapalne przyzębia, jednocześnie zmniejszał on ból podczas ząbkowania dzieci. Polecano zażywać odrobinę miodu ze sproszkowanym korzeniem fiołkowym lub miętą¹⁸. Stany zapalne skóry, a także podrażnienia naskórka spowodowane otarciami leczono m.in. sproszkowanym mirtem, lukrecją oraz korzeniem fiołkowego kosaćca¹⁹. Działanie przeciwwzapalne korzenia fiołkowego można też dostrzec w przepisie dotyczącym leczenia trądu według świętej Hildegardy z Bingen – brzmi on następująco:

---

¹³ „A drink of a wine cupful purges the bowels, is good for suffering of the stomach, encourages urine, and is good for those who have difficulty vomiting, their fingers being rubbed with it (to put down the throat) or given with other things that cause vomiting. It is good rubbed on for angina or gargled with honey and water”. Dioscorides, *De materia medica, being an herbal with many other medicinal materials, written in Greek in the first century of the common era, a new indexed version in modern English* by T. A. Osbaldeston, R.P.A. Wood, Johannesburg 2000, s. 68.

¹⁴ „Galen (Claudius Galenus) – jeden z najświetniejszych lekarzy starożytności (129–199). Pochodził z Pergamonu, gdzie otrzymał staranne wykształcenie medyczne i filozoficzne, ponadto kontynuował studia medyczne w Smyrnie, Koryncie i Aleksandrii. Największy wpływ wywarły na niego szkoła pneumatyczna i teorie Hippokratesa. W latach 158–161 n.e. był w Pergamonie lekarzem gladiatorów, co stanowiło dla niego doskonałą szkołę chirurgii. W latach 161–166 przebywał w Rzymie, po czym wrócił do rodzinnego miasta, ale wkrótce został znów wezwany do Rzymu przez Marka Aureliusza i odtąd był przybocznym lekarzem cesarskim Marka Aureliusza, Lucjusa Werusa i Kommodusa, poświęcając się obok praktyki lekarskiej także twórczości naukowej i literackiej. Najważniejsze jego osiągnięcia to badania fizjologiczne głównie w dziedzinie neurologii. Dowiódł, że krew zawierają nie tylko żyły, ale i tętnice. Galen wspomina o 153 swoich pismach, było ich jednak znacznie więcej [...]. Pisma medyczne, obejmujące wszystkie dziedziny medycyny, jak teorię i podział medycyny, fizjologię, anatomię, naukę o pulsie, higienę, dietetykę, terapię, patologię itd. Podajemy kilka tytułów: «*Techne Jatrike*» (sztuka lekarska), «*Peri Ton Tes Jatrikes Meron*» (o działach medycyny), «*Peri Oston*» (o kościach), «*Peri Myon Kineseos*» (o ruchach mięśni)”. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, s. 277.

¹⁵ „They can be used for gentle heating, and to fill the cavities of wounds”. N. Everett, *The alphabet of Galen, pharmacy from antiquity to the Middle Ages*, Toronto 2012, s. 249. Więcej na temat kosaćca florencekiego *vide ibidem* s. 249.

¹⁶ J. D' Andrea, *Ancient herbs, in the J. Paul Getty Museum Gardens*, Malibu 1982, s. 52.

¹⁷ „Awicenna (Ibn Sina) – sławny lekarz i filozof arabski, urodzony w 980 roku w Afszenu, w pobliżu Buchary, zmarł w 1037 roku w Hamadan. Kształcił się w Bucharze, następnie był lekarzem przybocznym kilku sultanów, przez czas pewien wezyrem w Hamadan, uczył medycyny i filozofii w Ispahanie. Pisał głównie po arabsku, ale kilka poematów napisał w języku perskim. Najważniejszym jego dziełem jest «*Kanon medycyny*», obejmujący w 5 księgach wykład całej ówczesnej medycyny, który przez kilkaset lat był głównym podręcznikiem tej nauki. Dzieło to opiera się zupełnie na Galenie, ale zaleca się wybornem usystematyzowaniem”. S. Orgelbrand, *op. cit.*, t. 1, s. 624.

¹⁸ Avicenna, *A treatise on the canon of medicine of Avicenna*, transl. by O.C. Gruner, London 1930, s. 373.

¹⁹ „Apply ground myrtle as a dusting powder, or use powdered liquorice root, or iris root, or finely ground up rose or galangale, or barley flour, or lentil flour” (*ibidem*, s. 378).

Zetrzyj korzeń kosaćca, czyniąc tak również w początkowym stadium trądu, włóż go do oślego mleka, aby razem z nim się zsiadło. Wkrótce wlej do miski tłuszcz wieprzowy, dodaj starty korzeń z oślim mlekiem i mocno zagotuj, jednocześnie mieszając. Następnie przetrzyj przez ściereczkę, płyn złap do naczynia, abys w ten sposób miał maść. Później przygotuj ług z olchowego popiołu. Kto zaczyna zapadać na trąd, to znaczy, jeśli trąd jest na nim jeszcze świeży, ten powinien najpierw umyć tym ługiem swoje ciało w miejscach, gdzie odczuwa trąd, po czym nasmarować się wspomnianą maścią. Niech czyni tak często, a wyzdrowieje²⁰.

Święta podkreśla dodatkowo, że cała lecznicza moc tkwi wewnątrz korzenia danej rośliny, która napełnia uzdrawiającą siłą także jej liście. Poleca zatem wyciskać świeże liście, otrzymany sok przelać do rozpuszczonego smalcu – taką maść aplikować na wysypkę, świerz²¹.

Wnikliwe opracowanie właściwości leczniczych korzenia florenckiego kosaćca można znaleźć również w znanym, XVII-wiecznym *Herbarzu* Szymona Syreńskiego²². Według twórcy przywołanego dzieła korzeń rośliny należy zbierać wiosną, kiedy liście jeszcze nie zdążyły wyrosnąć, lub jesienią, kiedy liście całkowicie już opadły, następnie drobno pokrojone kłaczki powinno być suszone w miejscu zacienionym, niezbyt suchym ani wilgotnym. Preparaty zawierające korzeń fiołkowy leczyły przede wszystkim przewlekłe choroby płuc, zapalenia dziąseł, bardzo często polecano kłaczki do leczenia zapaleń jamy ustnej, oprócz tego bolesnych przetok, chorób macicy, „smrodliwych” wrzodów na skórze, przebarwień oraz nierównomiernego zabarwienia naskórka. Sproszkowany korzeń miał działanie przeczyszczające drogi moczowe, działał silnie moczopędnie oraz niwelował kamienie nerkowe. Warto zatem przytoczyć kilka przepisów dotyczących wskazań leczniczych analizowanego korzenia fiołkowego z *Herbarza* Szymona Syreńskiego:

²⁰ Hildegarda z Bingen, *Physica. Uzdrawiające dzieło stworzenia – naturalna siła oddziaływania rzeczy*, przeł. E. Panek, Legnica 2014, s. 151.

²¹ „Wysypka pochodząca od nagłego żaru przelewających się soków zostanie zmniejszona dzięki działaniu kosaćca i zwalczona dobrym ciepłem smalcu, gdy te składniki zostaną ze sobą zmieszane” (*ibidem*, s. 149).

²² S. Syreński, *Zielnik herbarzem z języka łacinskiego zowią. To iest opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutkow, y mocy zioł wszelakich drzew, krzewin y korzenia ich, kwiatu, owocow, sokow, miaseg, zywiec y korzenia do potraw zaprawowania [...]. Księga lekarzom, aptekarzom, cyrulikom, barbirzom, rostrucharzom, końskiem lekarzom, mastalerzom, ogrodnikom, kuchmistrzom, kucharzom, synkarzom, gospodarzom, mamkom, paniom pannom y tym wszystkim ktorzy sie kochaią y obieruią w lekarstwiech pilnie zebrane a porządnie zapisane przez D. Simona Syrenniusia*, Kraków 1613. Ponadto: „Syreński Szymon / Syrenjusz – naturalista polski, urodzony w 1541 roku w Oświęcimie, zmarł w 1611 roku w Krakowie. Pobierał nauki w akademii krakowskiej, gdzie stopień magistra nauk wyzwolonych i doktora filozofii uzyskał. Następnie udał się w podróż naukową za granicę, zwiedził Niemcy, Węgry, Szwajcarię i Włochy. W Padwie został doktorem medycyny. Wróciwszy do kraju, podróżował jeszcze dla ulubionej sobie botaniki po południowych prowincjach Polski. W 1589 roku mianowany profesorem medycyny w akademii krakowskiej, zajmował się jednocześnie i praktyką lekarską. Za życia jeszcze rozpoczął wydawanie swego *Zielnika*, na co stracił cały swój szczupły majątek. Po śmierci Syreńskiego zaczęty druk tej głównej jego pracy prowadził Gabryjel Joanicy, wsparty zasiłkiem Anny Jagiellonki, siostry Zygmunta II”. *Vide* S. Orgelbrand, *op. cit.*, t. 14, s. 212.

Suchość piersi odwilża, boleści w nich uśmierza.

Z dawna zawrzedziałym płucom y ropą pluiącym iest ratunkiem.

Także płucom zatkany y zamulonym: Tym wszystkim iest lekarstwem, warząc korzeń fiołkowy, a w niedostatku iego, korzenie kosacu swoyskiego, w wodzie albo w sycie miodowey, a rano y na noc po dobrym trunku ciepło pić daiąc²³.

Gnilec w uściech leczy, z mirrhą w winie warzony, a tym ciepło płokany²⁴.

Wrzody y rany smrodliwe zagniłe wychędaża, przemywaiąc ich często wodą, tegoż korzenia warzonego. Także maścią z niego, a z miodu uczynioną napelniając ie.

Albo innym maściam przymieszany²⁵.

Korzeń miał również działanie niekorzystne, autor przestrzega, że niszczy męskie nasienie, działa poronnie oraz powoduje smutek, dlatego trzeba podawać leki zawierające kłącze na winie lub miodzie, co istotne, nie był polecany do leczenia suchego kaszlu wywołanego gorączką.

Identyczne zalecenia medyczne można znaleźć w *Herbarzu* autorstwa Marcina Siennika²⁶, zwłaszcza dotyczące leczenia poważnych dolegliwości chorobowych skóry, czytamy tutaj przepisy, w których sproszkowany korzeń leczy zgniłe rany, wysuszając i gojąc takowe:

Też proch korzenia kosaćcowego, iest dobry na rany źle zagniłe, bowiem mięso zgniłe a dziwe wyiada, a potym wysuszaiąc goi²⁷.

Też sok korzenia kosaćcowego zmieszany z miodkiem różanym, iest dobre lekarstwo na smierdzące a zgniłe rany, mięso źle wygryza a dobre naraszcza²⁸.

---

²³ *Ibidem*, s. 8.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, s. 7.

²⁶ M. Siennik, *Herbarz, to jest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie, co za moc mają, a jako ich używać, tak ku przestrzeżeniu zdrowia ludzkiego, jako ku uzdrowieniu rozmaitych chorób, teraz nowo wedle herbarzów dzisiejszego wieku i innych zacnych medyków poprawiony. Przydano Aleksego Pedemontana „Tajemnice księgi ośmiory o tajemnych a skrytych lekarstwiech, przy czym dosyć misterych a trafnych rzeczy i doświadczonych mieć będziesz”*. W Krakowie, w drukarni Mikołaja Szarffenberga, Kraków 1568. Ponadto: „Siennik Marcin – tłumacz, botanik. Urodzony w pierwszej połowie XVI wieku w rodzinie mieszczańskiej. Do szkół uczęszczał zapewne w Krakowie. Stopnia naukowego nie miał. W 1565 roku mieszkał na przedmieściu Krakowa – Garbary. Około 1568 roku pracował w kopalniach olkuskich. Zarabiał jako pełnomocnik różnych osób przed urzędami oraz jako tłumacz dzieł z łaciny i niemieckiego. W 1578 roku wybrany został ławnikiem Garbar [...]. Zmarł około 1588 roku”. *Vide Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*. *Piśmiennictwo staropolskie*, Warszawa 1965, t. 3, s. 232.

²⁷ *Ibidem*, s. 82.

²⁸ *Ibidem*.

Właściwości lecznicze analizowanego korzenia można też odnaleźć w innych dziełach medycznych XVI wieku. Korzeń fiołkowego kosaćca wykorzystywano przede wszystkim jako substancję przeciwzapalną, do leczenia nie tylko chorób skóry czy jamy ustnej, ale również dolegliwości żołądka – dobrze zmielony korzeń gotowany na białym winie oczyszczał żołądek, usuwał nagromadzone „zimno”, które powodowało nieprawidłowe funkcjonowanie układu pokarmowego²⁹. Oprócz wielu właściwości leczniczych podkreślano zawsze silne właściwości aromatyczne korzenia fiołkowego kosaćca³⁰. Był on składnikiem zapachowym licznych pudrów kosmetycznych i wód aromatycznych³¹.

Według *Farmakopei lionńskiej* korzeń fiołkowy posiada właściwości delikatnie przeczyszczające, oczyszczające drogi moczowe, silnie gojące wrzody skóry, również przeciwzapalne – zalecano produktami zawierającymi ten korzeń dokładnie płukać jamę ustną³². Przepis na sporządzenie produktu oczyszczającego zęby można znaleźć także w dziele zatytułowanym *Vade Mecum Medicum* z 1724 roku. Receptura mająca tytuł *Na czarność zębów*, której skład zawiera analizowany korzeń fiołkowego kosaćca, brzmi następująco:

Węźmi korzenia ślazowego, kosaćcowego,
pokray warz w wodzie przydawszy soli,
wyiąwszy z wody ususz dobrze i utłucz na
proszek subtelny, przydawszy nieco hałunu w
ten czas gdy się warzyć będzie, tym proszkiem
wycieray zęby³³.

Podsumowując – kosaciec fiołkowy, dokładnie jego korzeń, wykorzystywano jako środek przeciwzapalny, gojący, wzmacniający i aromatyczny³⁴. Doceniano jednak przede

²⁹ P.A. Matthioli, *De Bohemica Editione Herbarii Mathiolocamerariani, Procurata à Daniele Adamo Typographo Pragense*, Pragae 1596, s. 4–5.

³⁰ „L'Iride adunque d'illiria è quella lodata da tutti coloro, che hanno scritto di medicina. Chiamano i Greci l'Iride: Ἴρις i Latini: Iris”. *Vide* P.A. Matthioli, *Discorsi Di M. Pietro Andrea Mattioli Sanese, Medico Cesareo Ne' Sei Libri Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo Della Materia Medicinale*, Venezia 1744, s. 19.

³¹ „Poudre d'Iris Simple – Prenez de l'iris de Florence, une once, De la poudre d'adraganth froid & du sucre candi, de chacun, demi once. Faites en une poudre selon l'art”. *Vide* N. Lemery, *Pharmacopée Universelle, Contenant Toutes les Compositions de Pharmacie, Troisième Edition*, Paris 1738, s. 375.

³² L. Vitet, *Pharmacopée de Lyon ou Exposition Méthodique des Médicaments Simples et Composés*, Lyon 1778, s. 28.

³³ *Vade Mecum Medicum, To iest krotkie y doświadczone sposoby leczenia różnych chorob*, Zamość 1724, s. 226.

³⁴ „Korzeń tey rośliny biały, brunatno kropkowany, czerwonawą korą pokryty, długi, knotowaty, oczyszczony i ususzony, iest wiadomym fiałkowym korzeniem. Ma przyiemny zapach fiałkowy, smak nieco ostry, gorzkawy. W lekarstwie rozwalnia flegmę, czyści, otwiera, pędzi mocz, bole uśmierza”. *Vide* K. Kluk, *Dykcyonarz roślinny, w którym podług układu Linneusza są opisane rośliny nie tylko krajowe dzikie, pożyteczne, albo szkodliwe: na roli, w ogrodach, oranżeryach, utrzymywane*, Warszawa 1787, t. 2, s. 60.

wszystkim jego wszechstronne, silne właściwości uzdrawiające, bazujące na działaniu antyseptycznym.

W XIX-wiecznych rękopiśmiennych manualach farmaceutycznych, które są zgromadzone w bibliotece krakowskiego Muzeum Farmacji Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Medicum, omawiany korzeń występuje nader często w przepisach – odgrywa podwójną rolę, mianowicie nadaje sporządzanemu preparatowi korzenny, mocny zapach, ponadto działa przeciwzapalnie, również antyseptycznie, przede wszystkim jako składnik licznych produktów dentystycznych. Wszechstronne działanie analizowanego korzenia florenckiego kosańca potwierdza także literatura medyczna oraz farmaceutyczna XIX stulecia³⁵, ponadto opis korzenia fiołkowego można znaleźć w *Farmacopei Królestwa Polskiego (Pharmacopoeia Regni Poloniae)*³⁶. Poniżej wynotowano kilka przykładowych receptur na sporządzenie preparatów zawierających korzeń fiołkowy z rękopiśmiennych manualów aptekarskich, dodatkowo charakterystykę każdego manualu, z którego receptura pochodzi.

W manualach aptekarskich wykorzystywano przede wszystkim system wagowy norymberski, w którym funt (łac. *libra*) = 0,35 kg, uncja (łac. *uncia*) = 29,8 g, drachma (łac. *drachma*) = 3,73 g, skrupuł (łac. *scrupulus*) = 1,25 g, ziarno (łac. *granum*) = 0,62 mg. W ostatnim przepisie dotyczącym proszku do mycia zębów nie podano jednostki wagi, aczkolwiek można stwierdzić (po wymienionej ilości potrzebnych składników), iż zastosowano gramy.

Manual o numerze sygnatury 1728 to notes formatu 15,5 cm x 9,5 cm, obejmujący 268 stron po łacinie i po polsku, zawierający 387 przepisów bez uporządkowania alfabetycznego. Oryginalnie numerowane strony mieszczą się w przedziale od 1 do 135 strony, na stronach 213–228 znajdują się przepisy dotyczące przygotowywania wód mineralnych, wody sodowo-litynowej (łącznie 26 wód). Od strony 90 można dostrzec odmienny charakter pisma, co zapewne było spowodowane zmianą autora. Strony 241–253 zajmuje alfabetyczny indeks przepisów, a notatnik liczy dokładnie 96 niezapisanych stron. Manual zawiera oprócz przepisów dotyczących sporządzania różnych preparatów leczniczych, kosmetycznych także inne, takie jak *Atrament do znaczenia bielizny, Atrament niebieski, Koniak, Lakier do pociągania*

³⁵ „Radix iridis seu Ireos florentinae – In pulvere interne, in parva dosi, caute, externe partibus cariosis cet. adspergitur. Admiscetur pulveribus sternutatoriis et aliis compositionibus, hodie praecipue odoris causa Speciebus fumalibus, Dentifriciis, Saponi cet., consperguntur et pilulae pulvere Ireos et formantur ex radice globuli pisi magnitudine pro fomiculis, et radix mundata in infantum collo ad masticandum suspenditur, ad dentitionem adjuvandam”. P.L. Geiger, C.F. Mohr, *Pharmacopoea Universalis*, Sumptibus Chr. Fr. Winter, Heidelbergae 1845, s. 253. Ponadto: „When dried, the acrimony is lost, or nearly so, and the smell is very agreeable. It is indebted to ist agreeable flavour for its retention in the pharmacopoeias, although it is ranked as an expectorant”. R. Dunglison, *Medical lexicon, a dictionary of medical science*, Philadelphia 1865, s. 530. Więcej na temat właściwości leczniczych korzenia fiołkowego *vide* R. Dunglison, *op. cit.*, s. 530.

³⁶ „Radix Iridis florentinae. Iris florentina. Korzeń fiołkowy – Radix nodosa, ponderosa, compacta, crassitie pollicis, post resectum corticem alba, punctis subfuscis notata, odore violaceo, sapore amaricante subacri”. *Pharmacopoeia Regni Poloniae Auctoritate Ministerii Administrationis Rerum Internarum et Disciplinae Publicae, Consilio Supremo Sanitatis*, Varsoviae 1817, s. 59.

ram, Musztarda, Papier do kadzenia, Proszek do posrebrzania, Smarowidło do butów, Wino owocowe.

Wiadomo jedynie, że manual pochodzi z apteki Fabrycznej w Żyrardowie, jego autorzy są nieznani. Ostatnia strona rękopisu zawiera krótkie zdanie brzmiące następująco: „Weksel wystawiłem dnia 5 grudnia 1891 roku. Płatny jest dnia 5 czerwca 1892 roku” (il. 2). Zeszyt był spisywany z końcem XIX wieku, zdanie nie posiada żadnego podpisu, który mógłby pomóc znaleźć autora.

Weksel wystawiłem dnia 5
 grudnia 1891 r.
 Płatny jest dnia 5 czerwca
 1892 roku

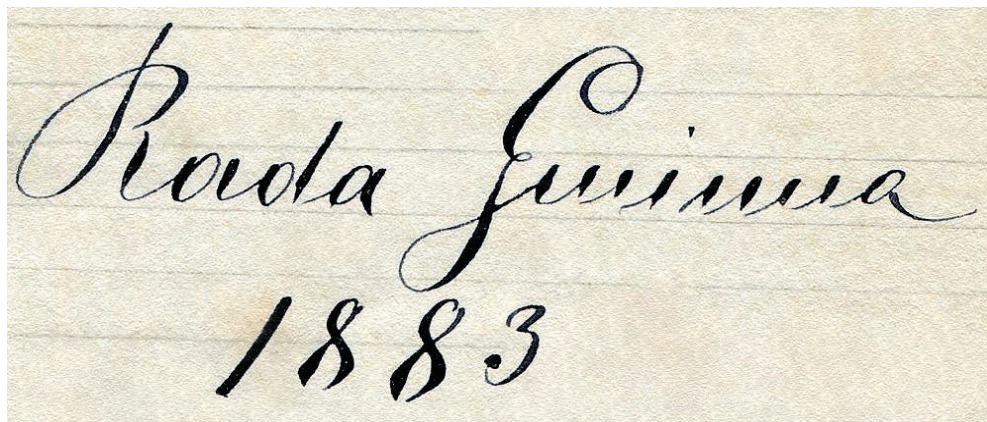
II. 2. Zapisana notatka dotycząca weksla w manuale o sygn. 1728, s. 268. Fot. K. Koniewicz

Weż goździków 0,5 drachmy
 Kory cynamonowca wonnego 1,5 uncji
 Nasion kardamonu
 Kadzidla białego w równych częściach 0,5 uncji
 Korzenia kosaćca fiołkowego 10 uncji
 Benzoesu 1 uncję
 Nasion gałki muszkatołowej
 Balsamu peruwiańskiego w równych częściach 2 drachmy
 Balsamu styrakowego 6 uncji
 Piżma 5 granów
 Olejku eterycznego bergamotowego 1 drachmę
 Cedrowego
 Lawendowego
 Koprowego
 Różanego w równych częściach 10 kropli
 Spirytusu 1 funt
 Ogrzewaj łagodnie przez 8 dni i dodaj
 Spirytusu 8 uncji
 Zmieszaj, wydaj, oznacz.

Kadzidło płynne
 Rp. Caryophyllor. zsemitis
 Cort. Cassiae ℥ss
 Sem. Cardamomi
 Olibani aa ℥s.
 Rad. Srid. flor. ℥iv.
 Benzoes ℥j
 Nuc. Moschat.
 Bals. Peruvian. aa ℥ij
 Myrociū liquid. ℥ij
 Moschi gr̄v
 Ol. Bergamostae ℥j.
 - de Cedro
 - Lavendulae aa ℥ss.
 .. Coenuli
 .. Rosarum aa ℥ss.
 Spir. Vini r̄oj Ligere per.
 8 dies. filtra et adde
 Spir. Vini ℥viii mss

II. 3. Przepis na sporządzenie kadzidła płynnego w manualu o sygn. 1728, s. 33. Fot. K. Koniewicz

Manual o numerze sygnatury 1725 to zeszyt formatu 17 cm x 11 cm, zawiera 365 stron oraz 238 przepisów bez uporządkowania alfabetycznego. Na pierwszych trzech kartkach manualu znajdują się krótkie dzieła literackie napisane po niemiecku i po polsku, a wszystkie przepisy tego manualu rozpoczynają się na czwartej kartce. Notatnik ponumerowano oryginalnie jedynie do 173 kartki; warto też zauważyć, iż od strony 144 rozpoczyna się numerowanie stron zapisywane ołówkiem, wcześniej piórem. Na stronach 50–53 i 289–292 zamieszczono tabele opisujące ilość przy surowcach roślinnych, którymi dysponowała wówczas apteka. Manual zawiera nader licznie wypisane utwory literackie, zwłaszcza wiersze, ostatnie zajmują stronę 197. Na stronach 164–165 wszystkie przepisy zostały napisane odwrotnie, ciekawostka – to zanotowany spis osób wchodzących do Rady Gminnej w 1883 roku (il. 4).

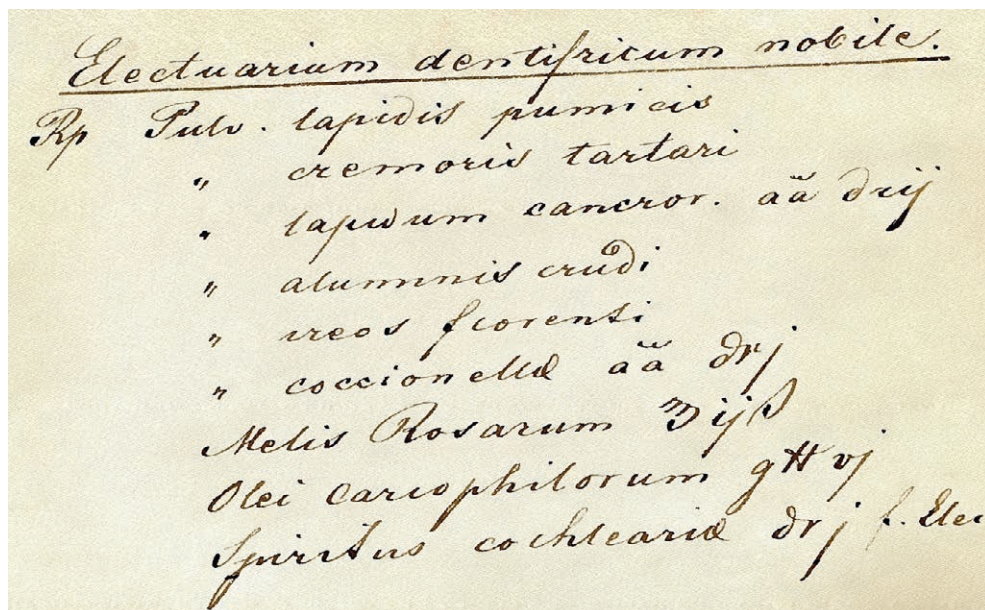

Il. 4. Tytuł spisu osób zasiadających w Radzie Gminnej 1883 w manualu o sygn. 1725, s. 346.
Fot. K. Koniewicz

Alfabetyczny spis przepisów znajduje się na stronach 340–350, powyższa informacja dotycząca Rady Gminnej znajduje się między danym spisem. Przepisów objętych tym spisem mieści się 217, a na końcu manualu znajduje się 21 przypisów nieuwzględnionych w spisie (notatnik liczy 35 niezapisanych stron). Manual zawiera wiele przepisów, takich jak *Atramentum rubrum* (atrament czerwony), *Atrament złotego koloru*, *Fasola marynowana*, *Czekolada*, *Octowa śmietanka*, *Ogórki solone*, *Placek kruchy*, *Politura*, *Rum z syropu cukrowego*, oprócz zatem receptur obejmujących sporządzanie preparatów leczniczych, kosmetycznych (il. 5 i 7), manual dostarcza bardzo dużo receptur kulinarnych. Zeszyt zapisano po łacinie, polsku i niemiecku, powstał około 1883 roku, jego autor nie jest znany, manual pochodzi z Przeworska.

Weż sproszkowanego pumeksu
Wodorowinianu potasu
Węglanu wapnia w równych częściach 2 drachmy
Ałunu
Korzenia kosaćca fiołkowego

Koszenili w równych częściach 1 drachmę
 Miodu różanego 2,5 uncji
 Olejku eterycznego goździkowego 6 kropli
 Spirytusu warzechowego 1 drachmę
 Niech powstaną powidełka.

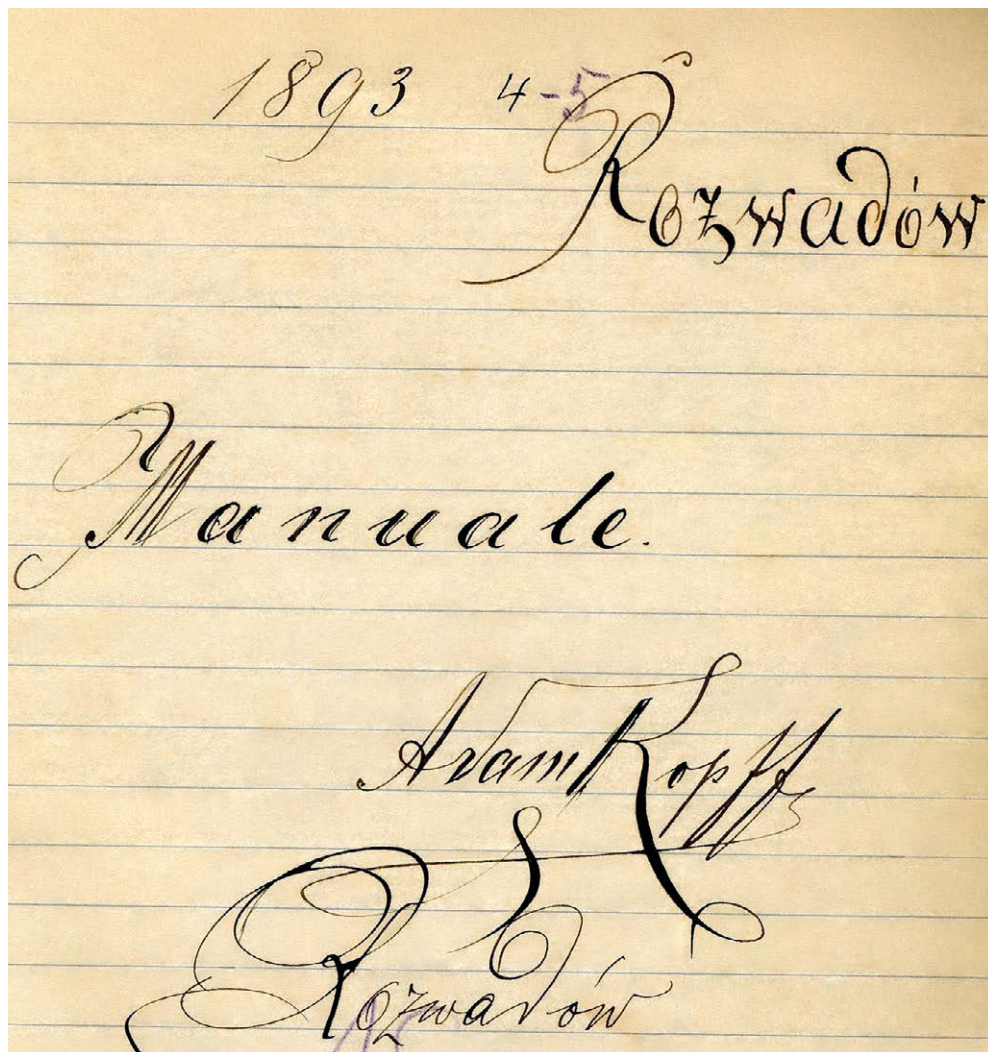

II. 5. Przepis na sporządzenie powidełek dentystycznych w manuale o sygn. 1725, s. 55. Fot. K. Koniewicz

Manual o numerze sygnatury 1727, mający format 17,6 cm x 10,7 cm, liczy 133 numerowane strony, 238 przepisów bez uporządkowania alfabetycznego, a jest napisany po łacinie i po polsku. Na stronie 102 zanotowano wzór rachunku dotyczącego wydatków na lekarstwa dla ubogich, bardzo podobny zapisano na stronie 107, skorowidz wszystkich przepisów zajmuje strony 127–132, notatnik ma 40 niezapisanych stron. Manual oprócz przepisów dotyczących przygotowywania leków oraz kosmetyków ma wiele innych, takich jak *Atrament czerwony*, *Guma do znaczenia bielizny*, *Klej do podklejania sygnatur*, *Musztarda*, *Na parchy dla owiec, psów gończych*, *Ognie bengalskie*, *Wybawianie płam z rzeczy wełnianych*.

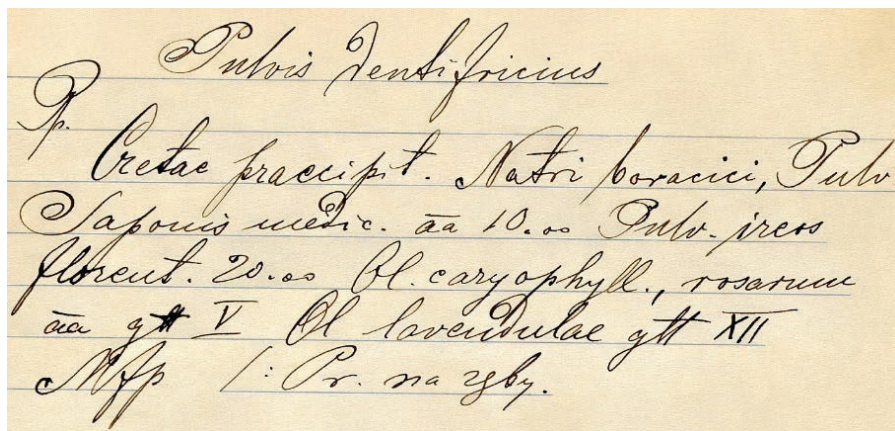
Autorem tego manualu jest Adam Kopff z Rozwadowa (1875–1931), który praktykę aptekarską odbył w rozwadowskiej aptece dzierżawionej przez Wincentego Grabowskiego. Studia farmaceutyczne ukończył w 1897 roku, następnie pracował w tarnowskiej aptece Pod Srebrnym Orłem, należącej wtedy do magistra Sokalskiego; był wieloletnim

prezesem Tarnowskiego Towarzystwa Muzycznego³⁷. Wspomniany zeszyt powstał w 1893 roku, czyli w czasie, kiedy Adam był jeszcze praktykantem – takie informacje zapisano na pierwszej stronie notatnika (il. 6).

Il. 6. Fragment strony tytułowej manualu o sygn. 1727 – widoczne są data powstania, miejscowość, podpis autora. Fot. K. Koniewicz

³⁷ Informacje na temat autora pochodzą z Archiwum Muzeum Farmacji UJ CM, Księga Członków Gremium Aptekarzy Galicji Zachodniej, s. 125.

II. 7. Przepis na sporządzenie proszku do mycia zębów w manuale o sygn. 1727, s. 27. Fot. K. Koniewicz

Weź węglańu wapnia, Boranu sodu
 Sproszkowanego mydła lekarskiego w równych częściach 10,00
 Sproszkowanego korzenia kosaćca fiołkowego 20,00
 Olejku eterycznego goździkowego, różanego w równych częściach 5 kropli
 Lawendowego 12 kropli
 Zmieszaj, niech powstanie proszek.
 Oznacz, proszek na zęby.

Przepisy zawierają przeważnie dużą ilość korzenia w stosunku do innych wykorzystanych produktów. Korzeń florenckiego kosaćca był zazwyczaj dominującą substancją wytwarzanego preparatu, m.in. wynotowanego kadzidla (il. 3). Można przypuszczać, że XIX-wieczne przepisy dotyczące przygotowywania wielu produktów dentystycznych zawierały ten korzeń, aby zmniejszyć lub wyleczyć ewentualne stany zapalne jamy ustnej czy podrażnienia dziąseł, zatem nie tylko, aby nadać preparatowi zapach³⁸. Bardzo podobne receptury mające korzeń fiołkowego kosaćca można znaleźć również w XIX-wiecznych dziełach medycznych oraz farmaceutycznych, oto kilka przykładów:

Mydło kosmetyczne
 Weź mydła weneckiego 3 uncje
 Korzenia kosaćca fiołkowego 1 uncję
 Olejku eterycznego lawendowego 0,5 drachmy
 Bergamotowego 1 skrupuł

³⁸ Więcej na temat zastosowania korzenia fiołkowego kosaćca w przepisach dotyczących sporządzania produktów dentystycznych, kosmetycznych, także leczniczych *vide Pharmacopoea Wirtembergica in Duas Partes Divisa, Editio Secunda, Sumtibus Johannis Christophori Erhardi Bibliopolae, Stutgardiae 1750, s. 138–141.*

Wody różanej ile wystarczy
niech powstanie mydło³⁹.

Proszek do zębów

Weź korzenia kosaćca fiołkowego 4 uncje
Kości mątwy zwyczajnej 2 uncje
Wodorowinianu potasu 1 uncję
Olejku eterycznego goździkowego 16 kropli
Wody 16 kropli⁴⁰.

Proszek do zębów

Weź węglanu wapnia 2 uncje
Kości mątwy zwyczajnej 1 uncję
Wodorowinianu potasu
Korzenia kosaćca fiołkowego w równych częściach 0,5 uncji
Olejku eterycznego goździkowego 8 kropli
Zmieszaj⁴¹.

Proszek do zębów angielski

Weź węglanu wapnia 100,0
Korzenia kosaćca fiołkowego 30,0
Węglanu magnezu 10,0
Kamfory 4,0
Spirytusu różanego 2,0
Zmieszaj, pozostaw w butelce⁴².

Proszek do zębów

Weź sproszkowanego liścia szalwii 1 uncję
Korzenia tataraku
Korzenia kosaćca fiołkowego w równych częściach 0,5 uncji
Kości mątwy zwyczajnej 2 drachmy
Zmieszaj, niech powstanie proszek⁴³.

Proszek do zębów

Weź wodorowinianu potasu 4 uncje
Korzenia kosaćca fiołkowego 2 uncje
Mastyki
Mirry

³⁹ P.L. Geiger, C.F. Mohr, *op. cit.*, s. 725.

⁴⁰ J.R. Coxe, *The American dispensatory containing the natural, chemical, pharmaceutical, and Medical history of the different substances employed in medicine, together with the operations of pharmacy*, Philadelphia 1830, s. 761.

⁴¹ *Pharmacopoea Austriaca, Editio Quinta*, Viennae 1855, s. 152.

⁴² H. Hager, *Manuale Pharmaceuticum seu Promptuarium, Editio Sexta*, Lipsiae 1892, s. 621.

⁴³ K.P. Kaliga, *O chorobach zębów i o środkach leczenia takowych*, Lwów 1840, s. 20.

Katechu w równych częściach 1 uncję
 Rozetrzyj drobno, dodaj
 Olejku eterycznego goździkowego 40 kropli
 Zmieszaj⁴⁴.

Warto też dodać, że analizowany korzeń fiołkowy zawiera wiele związków chemicznych, które mają działanie przeciwzapalne oraz antyoksydacyjne, za takie działanie odpowiadają przede wszystkim izoflawonoidy⁴⁵. Liście kosaćca bródkowego wykorzystuje się też dzisiaj, mianowicie według medycyny ludowej są lekiem na odmrożenia stóp. Lek homeopatyczny zawierający korzeń fiołkowy (*Iris versicolor*) jest szczególnie polecany do leczenia biegunek, wymiotów, zaburzeń pracy żołądka, takich jak nadkwasota. Działanie przeciwzapalne korzenia potwierdzają dzisiejsze badania laboratoryjne⁴⁶.

Kosaciec fiołkowy, zwany również florenckim, to według dzisiejszej nomenklatury botanicznej kosaciec bródkowy (*Iris germanica* L. var. *florentina* Dykes) z rodziny kosaćcowatych (*Iridaceae*). Przez wieki kosaćca określano różnymi nazwami, jednak najprawdopodobniej od średniowiecza przyjął się termin kosaćca florenckiego lub fiołkowego⁴⁷. W starożytności kosaćca florenckiego ujmowano nierzadko wieloma różnymi nazwami, które jednakże oznaczały kosaćca florenckiego⁴⁸. Do celów leczniczych, kosmetycznych używano korzenia rośliny już od starożytności – działał przeciwzapalnie, silnie gojąco, ponadto dodawał przyjemnego aromatu sporządzanemu produktowi. Rzeczony korzeń wykorzystywano szczególnie jako składnik preparatów dentystycznych, bowiem jednocześnie leczył wszelkie zapalenia oraz podrażnienia jamy ustnej, dodając zapachu wytwarzanemu specyfikowi. Właściwości przeciwzapalne oraz aromatyczne korzenia doceniano wobec tego już od starożytności po koniec wieku XIX. Można to dostrzec w przepisach leczniczych zanotowanych w XIX-wiecznych rękopiśmiennych manualach farmaceutycznych zgromadzonych w bibliotece Muzeum Farmacji UJ CM. Receptury na przygotowanie zwłaszcza produktów dentystycznych zawierają regularnie korzeń fiołkowego kosaćca. Można zatem przyjąć, że doceniano przede wszystkim jego działanie przeciwzapalne, właściwości silnie gojące, jak również uzdrawiające.

⁴⁴ *Pharmacopoeia Regni Poloniae...*, s. 143.

⁴⁵ „The rhizomes gave triterpenes, beta – sitosterol, alpha and beta amyryn and isoflavonoids [...]. Orris root is the root of *Iris germanica*, in homoeopathy, *Iris versicolor* is used”. *Vide* C.P. Khare, *Indian medicinal plants, an illustrated dictionary*, New York 2007, s. 336.

⁴⁶ Więcej na temat właściwości przeciwzapalnych korzenia fiołkowego *vide* A. Rahman, S. Nasim, I. Baig, S. Jalil, I. Orhan, B. Sener, M.I. Choudhary, *Anti-inflammatory isoflavonoids from the rhizomes of *Iris germanica**, „*Journal of Ethnopharmacology*”, 2003 June, vol. 86, issues 2–3, s. 177–180.

⁴⁷ „Zaś kosaciec kwiatu białego, który Lacinnicy dzisiejszy florenckim mianują, albo włoskim, drudzy samicią [...]. Lacinnicy Radicem *Iridis Illyricae*, to iest korzeń kosacu illiryskiego albo słowieńskiego. W aptekach Radicem *Ireos* zowią”. S. Syreński, *op. cit.*, s. 3.

⁴⁸ „*Iris germanica* L. – Blue flower de lyce, Elder scented iris, Garden iris, Cyprian iris, Mardin iris, German iris, Phrygian iris, Orris root, Trojan iris”. *Vide* E. Nowick, *Historical common names of great plains plants with scientific names index, Volume II*, Lincoln Nebraska 2015, s. 221. Ponadto: „The ancient type of this plant, our iris, swordlily, or flower de luce, was probably the *Iris florentina* or Florentine iris of modern botany”. Pliny the Elder, *op. cit.*, s. 324.

Bibliografia

- Avicenna, *A treatise on the canon of medicine of Avicenna*, transl. by Gruner OC., London 1930.
- Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”. Piśmiennictwo staropolskie*, Warszawa 1965.
- Coxe J.R., *The American dispensatory containing the natural, chemical, pharmaceutical, and medical history of the different substances employed in medicine, together with the operations of pharmacy*, Philadelphia 1830.
- D’Andrea J., *Ancient herbs, in the J. Paul Getty Museum Gardens*, Malibu 1982.
- Dioscorides, *De materia medica, being an herbal with many other medicinal materials, written in Greek in the first century of the common era*, a new indexed version in modern English by T.A. Osbaldeston and R.P.A. Wood, Johannesburg 2000.
- Drobnik J., *Historia botaniki farmaceutycznej*, Warszawa 2021.
- Dunglison R., *Medical lexicon, a dictionary of medical science*, Philadelphia 1865.
- Easley T., Horne S., *The modern herbal dispensatory, a medicine – making guide*, Berkeley 2016.
- Everett N., *The alphabet of Galen, pharmacy from antiquity to the Middle Ages*, Toronto 2012.
- Figuier L., *Historija roślin, dzieło ozdobione 415 wizerunkami z natury wykonanymi*, Warszawa 1871.
- Geiger P.L., Mohr C.F., *Pharmacopoea universalis, Heidelbergae* 1845.
- Hager H., *Manuale pharmaceuticum seu promptuarium, editio sexta*, Lipsiae 1892.
- Hildegarda z Bingen, *Physica. Uzdrawiające dzieło stworzenia – naturalna siła oddziaływania rzeczy*, przeł. E. Panek, Legnica 2014.
- Kaliga K.P., *O chorobach zębów i o środkach leczenia takowych*, Lwów 1840.
- Khare C.P., *Indian medicinal plants, an illustrated dictionary*, New York 2007.
- Kluk K., *Dykcyonarz roślinny, w którym podług układu Linneusza są opisane rośliny nie tylko krajowe dzikie, pożyteczne, albo szkodliwe: na roli, w ogrodach, oranżeryach, utrzymywane*, Warszawa 1787.
- Księga Członków Gremium Aptekarzy Galicji Zachodniej, Archiwum Muzeum Farmacji UJ CM.
- Lemery N., *Pharmacopée Universelle, Contenant Toutes les Compositions de Pharmacie, Troisième Edition*, Paris 1738.
- Mała encyklopedia kultury antycznej*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1990.
- Manniche L., *An Ancient Egyptian Herbal*, Cairo 2006.
- Manuał o sygn. 1725, zbiory biblioteki Muzeum Farmacji UJ CM.
- Manuał o sygn. 1727, zbiory biblioteki Muzeum Farmacji UJ CM.
- Manuał o sygn. 1728, zbiory biblioteki Muzeum Farmacji UJ CM.
- Matthioli P.A., *De Bohemica Editione Herbarii Mathiolocamerariani, Procurata à Daniele Adamo Typographo Pragense*, Pragae 1596.
- Matthioli P.A., *Discorsi Di M. Pietro Andrea Mattioli Sanese, Medico Cesareo Ne’ Sei Libri Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo Della Materia Medicinale*, Venezia 1744.
- Nowick E., *Historical common names of great plains plants with scientific names index, volume II*, Lincoln Nebraska 2015.
- Orgelbrand S., *Encyklopedia powszechna*, Warszawa 1901.
- Pharmacopoea Austriaca, Editio Quinta*, Viennae 1855.
- Pharmacopoeia Regni Poloniae Auctoritate Ministerii Administrationis Rerum Internarum et Disciplinae Publicae, Consilio Supremo Sanitatis*, Varsoviae 1817.
- Pharmacopoea Wirtenbergica in Duas Partes Divisa, Editio Secunda*, Stutgardiae 1750.
- Pliny the Elder, *The natural history of Pliny, volume IV*, transl. by J. Bostock, H.G. Bohn, London 1856.

- Rahman A., Nasim S., Baig I., Jalil S., Orhan I., Sener B., Choudhary M.I., *Anti-inflammatory iso-flavonoids from the rhizomes of Iris germanica*, „Journal of Ethnopharmacology” 2003 June, vol. 86, issues 2–3, s. 177–180.
- Siennik M., *Herbarz, to jest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie, co za moc mają, a jako ich używać, tak ku przestrzeżeniu zdrowia ludzkiego, jako ku uzdrowieniu rozmaitych chorób, teraz nowo wedle herbarzów dzisiejszego wieku i innych zacnych medyków poprawiony. Przydano Aleksego Pedemontana „Tajemnice księgi ośmiory o tajemnych a skrytych lekarstwiech, przy czym dosyć misternych a trafnych rzeczy i doświadczonych mieć będziesz”*. W Krakowie, w drukarni Mikołaja Szarffenberga, Kraków 1568.
- Syreński S., *Zielnik herbarzem z ięzyka łacinskiego zowią. To iest opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutkow, y mocy ziół wszelakich drzew, krzewin y korzenia ich, kwiatu, owocow, sokow, miasg, żywicy y korzenia do potraw zaprawowania [...]. Księga lekarzom, aptekarzom, cyrulikom, barbirzom, rostrucharzom, końskiem lekarzom, mastalerzom, ogrodnikom, kuchmistrzom, kucharzom, synkarzom, gospodarzom, mamkom, paniom pannom y tym wszystkim ktorzy sie kochaią y obieruią w lekarstwiech pilnie zebrane a porządnie zpisane przez D. Simona Syrenniusa*, Kraków 1613.
- Trapp J., *Farmakognozya*, t. 1: *Farmakognozya Królestwa Roślinnego*, Warszawa 1869.
- Vade Mecum Medicum*, *To iest krotkie y doświadczone sposoby leczenia różnych chorob*, Zamość 1724.
- Vitet L., *Pharmacopée de Lyon ou Exposition Méthodique des Médicaments Simples et Composés*, Lyon 1778.
- Wiersema J.H., León B., *World economic plants: A standard reference*, second edition, New York 2013.
- Winkler E., *Flora lekarska, czyli opisanie cech rodzajowych i gatunkowych wszystkich roślin w medycynie używanych*, Warszawa 1852.
- Wiorogórski L., Zajączkowski G., *Lexicon Synonymorum Pharmaceuticorum, Lexicon Synonymorum Pharmaceuticorum In Linguis: latina, germanica, gallica, anglica, polonica et rossica in quo de 7000 medicamentis is res agitur*, Warszawa 1892–1918.